

ОЛЕКСАНДР ТАРАНЕНКО
УКРАЇНСЬКА МОВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Протягом останнього десятиріччя в українській мові триває якісно новий етап розвитку — як один з наслідків політичної демократизації та соціально-національного піднесення суспільних настроїв, починаючи з кінця 1980-х рр., а особливо, зрозуміло, вже в умовах державної самостійності України. Він виявляється як у кількісному, так і в якісному аспектах, в екстенсивному та інтенсивному вимірах — у зміні як широти функціонування української мови в суспільстві, так і повноти її структури як такої. Оцінюючи характер цих змін, можна констатувати, що українська мова розширюється в соціальному просторі з одночасним розвитком її зображально-виражальних можливостей. Разом з тим неважко помітити, що в цілому сучасний стан української мови є дуже неоднозначним і нерідко суперечливим, його динаміка не завжди й не однаковою мірою в різних сферах життя та в різних регіонах країни є поступальною, а його сприйняття в різних колах українського суспільства викликає неоднакову реакцію.

Стан української національної мови на її сучасному етапі визначається як загальними особливостями мовної ситуації в країні, так і станом та тенденціями розвитку її літературної мови.

Першою і основною визначальною характеристикою сучасної мовної ситуації в Україні є, звичайно, законодавче закріплення за українською мовою статусу [єдиної] державної мови і в зв'язку з цим розширення поля її суспільного функціонування. Це особливо помітно у сферах публічної мовної діяльності державного керівництва, діловодства, дошкільного виховання та середньої (значно меншою мірою вищої) освіти, радіо- і телемовлення, наукової термінології. Діяльність у царині мовної політики активізувалася з осені 1996 р. після прийняття нової Конституції України, в 10-й статті якої українську мову знову (після відомих політичних баталій у стінах Верховної Ради та за її межами) проголошено державною. Протягом 1997 р. було створено Раду з питань мовної політики при Президентові України, департамент із здійснення мовної політики в структурі Державного комітету України у справах національностей та міграції. Було підготовлено проект нового закону «Про розвиток і застосування мов в Україні», затверджено «Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови», в яких передбачається істотне розширення функціонування української мови як державної. На основі цих Комплексних заходів розгортається також акція «Передаймо нащадкам наш скарб — рідну мову». Місцеві обласні та міські держадміністрації, в тому числі й на сході та півдні країни, прийняли відповідні постанови, спрямовані на реалізацію 10-ї статті Конституції, — про подальше розширення використання державної мови в роботі державних органів, про переведення діловодства на державну мову і т. ін.

Разом з тим другою визначальною рисою сьогоденної мовної ситуації слід констатувати недосконалість і половинчастість нашого мовного законодавства, а в площині його практичної реалізації на рівні державних органів — непослідовність у виконанні та пряме недотримання навіть законодавчо прийнятих положень. Так, ні в існуючому законі «Про мови в Україні» (1989 р.), ні в прийнятій 1991 р. для його реалізації Державній програмі розвитку української мови та інших національних мов в Україні на період до 2000 року не передбачено, як відомо, конкретних адміністративних важелів для впровадження в життя статей як цього, так і інших законодавчих актів, що мають положення про мовний режим діяльності в тій чи іншій галузі, і відповідальності за їх порушення. Тому навіть у такій простій, здавалося б, сфері, як мова реклами та оголошень, вивісок, маркування товарів, у якій можна обійтися наявними кадрами й наявною літературою і впровадження державної мови в яку планувалося на 3—5 років, закон не виконано. Після цього вже можна було б і не згадувати про ігнорування необхідності володіння державною мовою в обсязі, потрібному для виконання службових обов'язків, для займання посад у державному апараті, зокрема для посад суддів, що передбачено навіть у Конституції, та необхідності володіння

державною мовою в обсязі, достатньому для спілкування, для прийняття до українського громадянства, що передбачено останнім законом «Про громадянство України».

Третьою принциповою ознакою сучасної мовної ситуації слід, очевидно, назвати увиразнення диференціації регіонів на мовному ґрунті — вже не тільки за реальним станом і співвідношенням у використанні української та російської мов, а й за їх статусом. Якщо в західних областях мовна ситуація послідовно вирівнюється в бік монопольного функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя, то на сході й півдні вона стала суперечливішою, ніж була раніше (хоч, звичайно, й щодо цих регіонів не можна заперечувати певних позитивних зрушень на користь української мови). З одного боку, місцева виконавча влада не могла не реагувати на зміни в загальнодержавній мовній політиці, на внутрішньовідомчі директиви, що надходили з Києва. Звідси — переведення на державну мову діловодства й службової документації, певне розширення функціонування української мови в системі дошкільного виховання й шкільної освіти. З другого боку, органи представницької, виборної влади нерідко діяли всупереч державній мовній політиці. Так, за ухвалами ряду обласних та міських рад народних депутатів 1994 р. (наприклад, у Луганській та Донецькій областях) і в грудні 1996 р. — березні 1997 р. (у Харкові, в Донецькій області) російській мові було надано статусу офіційної. Ці ухвали мотивувалися тим, що більшість населення названих адміністративно-територіальних одиниць віддає перевагу в спілкуванні російській мові. Але за законодавством України для прийняття подібних рішень потрібно керуватися не мовним, а етнічним принципом. У названих же регіонах переважають етнічні українці. Тому ці ухвали місцевих рад були опротестовані органами прокуратури як незаконні.

Автономна Республіка Крим має своє мовне законодавство, згідно з яким російська, українська та кримськотатарська мови є державними, а російська, крім того, ще й офіційною. Реальне ж функціонування в суспільному житті автономії фактично має тільки російська мова.

І, нарешті, четверта відмінна риса — це складний вузол ідеологічних та політичних нашарувань навколо проблеми неодномовності українського суспільства. Так, поділ населення України за ознакою україномовності — російськомовності значною мірою збігається з його диференціацією за симпатизуванням до відповідних соціальних рухів, політичних партій: з одного боку, — до організацій української національно-державної орієнтації, з другого, — до організацій російської (як тільки культурно-мовної, так і ширше — державно-політичної) і «слов'янської» орієнтацій та партій лівого напрямку (комуністична ідеологія, яка в умовах колишнього СРСР стала невіддільною від русифікації, в пострадянський час пов'язується з прагненням до союзу з Росією, до відновлення СРСР, де домінувала б знов-таки російська мова). У програмах різних політичних сил, що виходять при цьому як із власних політичних інтересів, так і з необхідності зважати на мовну специфіку електорату півдня, сходу та значною мірою центру (в основному Лівобережжя) України, ще довго лишатиметься на порядку денному питання про підвищення законодавчого статусу російської мови — як «офіційної» поряд з державною українською або й другою державною. У цьому зв'язку згадується й такий факт з виборчої кампанії 1994 р. Коли після першого туру виборів Президента України стало очевидним, що більшість виборців сходу, півдня та Лівобережжя підтримують Л. Кучму, про свою готовність до надання російській мові статусу офіційної заявив і Л. Кравчук, до передвиборної програми якого ця теза, звичайно ж, не входила. З наближенням чергових виборів до Верховної Ради, а згодом і президентських виборів неминуче актуалізується й проблема різномовності українського суспільства із спрямуванням на перегляд конституційного положення про українську мову як єдину державну мову країни. Така спрямованість може бути як дещо завуальованою — наприклад, положення про регіональний підхід до розв'язання мовної проблеми в програмних документах Ліберальної партії України (фактично це означає приблизно ось що: хай у Львові розмовляють по-своєму, а ми в Донбасі будемо по-своєму), так і відвертою, пор. гасло «Дві мови — один народ» у передвиборній платформі Соціально-

ліберального об'єднання (СЛОн).

Залучення цієї пекучої мовної проблеми сучасної України до арсеналу політичних засобів практикується й на рівні державного керівництва (з мотивами, не завжди однозначними щодо їх політичної оцінки). Згадаймо відому поправку Президента восени минулого року до закону про вибори народних депутатів України, за якою володіння державною мовою є для кандидата в народні депутати обов'язковим. Але для політичних сил, що прагнуть діяти не тільки в південно-східних регіонах, а в загальнодержавному масштабі, ці питання в жодному разі не мають ставати предметом поступок і компромісів (мовляв, можна тимчасово поступитися меншим — мовою, щоб досягти більшого в загальнополітичному плані, в плані зміцнення державності України). Уже в другій Конституції України починаючи з 1989 р. за українською мовою закріплено функції єдиної державної, і для політиків, метою яких є не збереження нинішнього стану протистояння регіонів на мовному ґрунті, а подальша консолідація суспільства, має стати самоочевидним, що урівноваження мовної ситуації в країні може полягати тільки в реальному забезпеченні простору функціонування для мови, визнаної державною.

Подібним же чином з кінця 1980-х років поділ населення України за мовною ознакою став збігатися з його групуванням за симпатизуванням до різних гілок православної церкви: з одного боку, — до україномовних Української греко-католицької, Української православної Київського патріархату і Української автокефальної православної церков, а з другого, — до переважно російськомовної Української православної церкви Московського патріархату (крім російськомовного населення, значна частина тих, хто в побуті користується українською мовою, однак визнає за російською соціальну пріоритетність).

Нашарування ідеологічних конотацій «свого — чужого», «патріотичного — непатріотичного» і под. супроводжують публічне обговорення різних питань української мови та її дотичності до російської, а також польської мов — її походження (з міфологізованими пошуками її «золотого віку» в доісторичному минулому), ступеня розвиненості, співвідношення питомих і запозичених рис, літературних норм, правопису і т. ін. Це неминучий наслідок її кількасотлітнього бездержавного існування у функціонально збідненому стані й під потужним іншомовним впливом, причому впливом не однієї, а — на різних територіях — відразу двох розвинених слов'янських мов, кожна з яких була зразком для наслідування й одночасно об'єктом відштовхування з метою самозбереження. Наприклад, у дискусіях щодо збереження чи незбереження звука і відповідно літери *г* в іншомовних словах (*генерал* чи *генерал* і т. ін): прибічники «гекання» звинувачують своїх опонентів не в тому, що ті не хочуть відступати від узвичаєних протягом століть звукових норм української мови (це було б нецікаво, бо неполітично), а прямо в тому, що вони ніяк не можуть відійти від любої їм російської мови, у графіці якої немає цієї букви; прибічники ж «гекання» в свою чергу стали звинувачувати опонентів у тому, що ті прагнуть нав'язати широке вживання звука *г* для того, щоб наблизити українську фонетику до російської та польської. Наліплювання політичних ярликів породжує, таким чином, ефект бумеранга, стає палицею з двома кінцями й робить нібито обов'язковим використання в дискусії об'єктивних фактів і наукових аргументів.

Одночасно з розширенням соціального функціонування української мови і як його пряме продовження відбуваються важливі процеси в самій структурі мови. З одного боку, значно активізувалися процеси подальшої розбудови функціональних стилів літературної мови, особливо публіцистичного, офіційно-ділового та наукового, виробничо-технічної номенклатури, меншою мірою — конфесійного стилю, військової мови. Українська мова, розбудовуючись і шліфуючись, поступово заповнює, таким чином, різні ніші того гігантського соціального організму, яким є життя держави. З другого боку, паралельно з цим помітно увиразнилися зрушення в нормативній основі літературної мови — комплекс явищ, складний за своєю суттю і далеко не однозначний щодо його оцінки.

По-перше, в загальних рамках цього комплексу ми повинні вирізняти факти цілеспрямованого перегляду літературних норм нашої мови з метою усунення рис, не

властивих їй, і відродження її питомих особливостей. Наприклад, у лексиці: *заручник, правочинний, рухомий (хвиля, рядок)* — з поступовим витісненням *зложник, правомочний, біжучий*; у моделях словотворення: *з'явлення, усихання* і т. ін. (замість *явка, усушка*), *розвивальний, узагальнювальний* і т. ін. (замість *розвиваючий, узагальнюючий*), *натурник* і т. ін. (замість *натуристик*).

По-друге, у рамках як загальної демократизації суспільного життя, так і вищезгаданих тенденцій до очищення української мови стала виразно прогресувати стихійна лібералізація і навіть розмивання нормативної основи літературної мови, наслідком чого є масове проникнення в її структуру елементів просторіччя, в т. ч. вульгарного, жаргонів (наприклад, у назвах програм на Українському телебаченні: «*П'ятий кут*», «*Круті новини*»), запозичень з англійської мови, а також індивідуальних, «кованих» новотворень, значне збільшення кількості варіантів (дублетів), розхитування правописних норм і т. ін. Зростання кількості варіантів як наслідок послаблення вимогливості до дотримання мовних норм, а також недовіри значної частини мовців до «офіційних» норм літературної мови простежується на всіх мовних рівнях — у лексиці, словотворенні, граматиці, фонетиці. Наприклад: *означення* «дефініція» (у вислові, «терміни та їх означення») замість *визначення*; уживання форми знахідного відмінка на — *a* в назвах неістот і навіть абстрактних понять: «*закінчити університета*», «слово змінило свого *наголоса*» і под. Активізувалися елементи мовностилістичних і правописних норм 1920-х рр. та колишнього західноукраїнського варіанта літературної мови, які в своїй цілісності сприймаються тепер як визначальні ознаки літературної мови західної української діаспори в її протиставленні офіційному варіантові літературної мови, що розвивався в радянській Україні з 1930-х рр. Наприклад, у лексиці: *атентат, мапа, симпатик, число* «номер», *Велика Британія*; у словотворенні: *багатотомовий, канадійський* і под.; у синтаксисі: «*на еміграції*», розширення функціонування сполучника *аби* в значенні «щоб» («Треба відпочити, *аби* набратися сил»); у фонетиці: «*я би пішов*», *цоби*. Дуже помітне це явище в термінології та номенклатурі при передачі іншомовних слів (*магнет, хемія, батерія* — замість *магніт, хімія, батарея*) або їх заміні: *курінь* (замість *батальйон*), *цідило* (замість *фільтр*) і т. ін.

Нестабільність і розхитування мовностилістичних та правописних норм посилюють почуття *невпевненості* щодо своїх знань української літературної мови, що його й раніше відчувала, очевидно, переважна більшість україномовного населення країни. Так, до проблеми звертання до незнайомої людини (на вулиці, в магазині тощо) додалися сумніви щодо офіційного називання знайомої людини, оскільки іменування по батькові багато хто вважає неукраїнською рисою, а називання за посадою, званням і т. ін. у нас і раніше не було прийнятним. Згадаймо, наприклад, звертання лідера голодуючих студентів у жовтні 1990 року до голови Верховної Ради України, тобто глави держави: *Пане Леоніде!*

Таким чином, здорові в своїй основі тенденції до очищення української літературної мови від невластивих їй елементів нерідко переростають самі себе й перетворюються на загрозу для її самототожності. З брудною водою ми можемо вихлюпнути й дитину.

Нарешті, по-третє, неминучим негативним наслідком при розширенні кола носіїв літературної мови і взагалі її користувачів за рахунок тих, хто раніше нею не користується спілкуючись або українським просторіччям, або російською мовою, є явище «забруднення» мови. Як в усних виступах, що тепер масово тиражуються радіо- і телефіром (наприклад, під час трансляції засідань Верховної Ради: *читання, запитання*; «*я рахую, що...*» замість *вважаю*), так і в писемній формі (особливо в текстах реклами, в оголошеннях, назвах товарів, магазинних цінниках, меню в закладах харчування) простежується величезна кількість позанормативних елементів. Безперечно, наша літературна мова переживе й цей етап — зворотний бік її демократизації. Люди в процесі користування літературною мовою поступово вдосконалюватимуть рівень володіння нею. Підростає покоління, яке з дитинства користується не просто українською мовою, а саме її літературним варіантом.

Але хотілося б застерегти від непомірного захоплення такою ненормативністю і більше того — її естетизації. Так, в останнє десятиріччя у зв'язку зі зняттям редакторських

обмежень у мові художньої літератури та в розмовному жанрі естради стали значно частіше використовувати т. зв. «суржик» — як засіб комізму та джерело мовного реалізму. Звичайно, такий функціонально-структурний різновид українського просторіччя існує й отже, має право на художнє використання. З такою мовною партією кілька років тому в нашу естраду ввійшла, зокрема, «проводниці вагона Верка Сердючка» в майстерному виконанні артиста А. Данилка — живий, знайомий образ. Це мовний портрет з його гумористичним обігриванням величезної маси українського населення — переважно вихідців із села, які, відірвавшись від рідної мовної основи, але не розчинившись у стихії іншої мови, опинилися десь на півдорозі між ними (тут мимоволі пригадується зневажливе визначення «полуязычие», яким слушно характеризують явище «національно-російської» двомовності в його радянському втіленні). Однак «суржик» жодним чином не можна перетворювати на універсальний засіб українського гумору. Важко вже зрозуміти його функціональне навантаження в мові цієї ж «Верки Сердючки», коли вона стала розмірковувати на теми, що виходять за межі її прямого побуту, на «інтелігентні» матерії. Зрозуміло, що здібному артистові вже важко втриматися в рамках одного разу обраного образу «простої» жінки. Але ж для цього, очевидно, потрібно змінювати й особливості мови своєї героїні. Так само незрозуміле й неприйнятне призначення «суржику» в мовній партії героя іншої телепередачі, «Шоу довгоносиків», — «театрального режисера», тобто представника цілком «інтелігентського» роду занять (артист В. Андрієнко): «А зараз сюрприз, невмирающая зірка, мабуть, із-за кордону... Шо ти робиш?! Уйди із сцени!!.. Шо там автор найшов еротичного?.. Вніманіє!.. Об'являється слідуєчий номер... На, моя маленька... Бросайте все, спасайте мене!.. Так собі, нормальное було шоу». Як пояснив режисер цієї передачі, «тільки «наша людина», знаючи обидві мови, може дістати справжню естетичну насолоду від суржику, що вивергається «довгоносиками» (Газ. «Теленеделя», 1997, №3). «Суржик» як мовна основа такого комізму неминуче сприймається як глузування з самої мови, а сам гумор перетворюється вже на зубоскальство. Для характеристики такого псевдоукраїнського гумору, побудованого на «суржику», вже з'явилося поняття «тарапуньківщина». На жаль, розуміння «соковитості» українського гумору як такої, що має обов'язково ґрунтуватися на використанні «суржику» та інших елементів просторіччя, спотворених іншомовних слів, «простонародних» імен, вульгаризмів, є досить поширеним стереотипом не тільки масової свідомості, а й численних гумористів — авторів і виконавців.

Українська мова має сьогодні, як і більшість розвинених літературних мов світу, щасливе поєднання статусу державної мови незалежної країни і цілком розвиненої та кодифікованої структури. Процес впровадження її в усі сфери суспільного життя вже незворотний, і завдання державних, громадських і наукових інституцій полягає в тактовному, виваженому, але послідовному й неухильному реальному забезпеченні відповідних положень Конституції України.